

जिव्हाळा

अंतरंग

संपादकीय ...१

मागोवा ...२

नागरी नियोजन की
नवउदारमतवादी
व्यवस्थापन?

विशेष अभ्यास ... ६

परित्यक्ता स्त्रियांचे
सामाजिक व आर्थिक
जीवन

शरीर साक्षरता ...८

कर्करोग (भाग ६)

तोंडाचा कर्करोग

हमसफर ...१०

आम्ही 'बिघडलो' तुम्ही
'बि'घडा' ना...

युवक मेळावा २००८,
नळदुर्ग

माहितीच्या जगात ...११

इंद्रधनु : समलैंगिकतेचे
विविध रंग

आलोचनाची नवी
संसाधने

प्रिय साथी,

पावसाची वाट पाहता पाहता जिव्हाळ्याचा हा अंक तुमच्यापर्यंत पोचायला उशीर झाला खरो. या वर्षी चांगला पाऊस पडणार हे भाकित खोटं ठरवत पावसाने जुलै उजाडला तरी अजून दडी मारली आहे. सोलापूरसारख्या दुष्काळग्रस्त भागात गावोगावी बायांना पाण्यासाठी दोन किलोमीटर चालावं लागत आहे. राज्यात टंचाईसदृश तर मराठवाड्यात दृष्काळ जाहीर होण्याच्या मार्गावर आहे. बऱ्याच भागात पेरण्या खोळंबल्या आहेत आणि जिथे झाल्यात तिथे पेरलेलं वाया जातंय की काय अशी भीती आहे.

अवर्षणाच्या या अस्मानी संकटासोबतच अन्न धान्याचा तुटवडा आणि महागाईचं सुलतानी अरिष्ट आहेच. या सगळ्याचा सामना करताना गरीब आणि वंचितांचं जीवन दिवसेंदिवस बिकट बनत चाललं आहे. त्यातही घराचा डोलारा पेलणाऱ्या स्त्रियांच्या कष्टात अजूनच भर पडत आहे. अशा खडतर परिस्थितीत बायांची कामं आणि कष्ट नेहमीच वाढतात पण या सगळ्याची नोंद करणं अतिशय महत्त्वाचं ठरतं. संकट नैसर्गिक असो वा धोरणाच्या पातळीवरचं, त्याची सर्वात जास्त झळ स्त्रिया सोसत असतात. आणि खेदाची बाब म्हणजे त्यांचे हे कष्ट, काम आणि घर व समाजाला पुढे नेण्यातली त्यांची अतिशय मोलाची भूमिका फार कोणाच्या ध्यानातही नसते. तिची आठवण जागवत जिव्हाळ्याचा हा अंक तुमच्या हाती देत आहोत.

आपण आपले अनुभव व प्रतिक्रिया नक्की कळवाल या आशेसह,

आपली, तथापि टीम

ता.क.जिव्हाळ्याचा मागचा अंक काही वाचकांना उशीराने पोचला त्याबद्दल आम्ही दिलगीर आहोत.

नागरी-नियोजन की नव-उदारमतवादी व्यवस्थापन? दत्ता देसाई, समाजविज्ञान अकादमी, पुणे

या वर्षी जगाच्या इतिहासात प्रथमच ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा शहरी लोकसंख्या संख्येने जास्त होत आहे. भारतामध्येही याचेच प्रतिबिंब दिसत आहे. वेगाने होणाऱ्या शहरीकरणामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. सध्या भारतातील २८% लोकसंख्या शहरात राहत असून महाराष्ट्रासारख्या 'विकसित' राज्यात हे प्रमाण ४२% इतके आहे. भविष्यातही शहरीकरणाकडे लोकांचा असणारा ओढा कायम राहिल असा अंदाज आहे. नगरांच्या नियोजनासाठी २००५ साली केंद्र शासनाने **जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजना** (जनेरानापु योजना) जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने सुरु केली. सात वर्षांच्या कालावधीसाठी आखलेली ही योजना १, २५, ००० कोटी रुपयांची असून भारतातील ६३ शहरांमध्ये तिची अंमलबजावणी सुरु झाली आहे. या योजनेचे उद्दिष्ट 'आर्थिकदृष्ट्या उत्पादक आणि कार्यक्षम शहर' निर्माण करण्याचे असून त्यासाठी ठराविक शहरांमध्ये वेगवान आणि नियोजनबद्ध विकास घडवण्यास प्राधान्य दिले जाणार आहे. या उद्दिष्टांचा आणि योजनेचा घेतलेला हा गोषवारा.

शहरांच्या आणि महानगरांच्या पुनर्निर्माणाचा कार्यक्रम हा सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक अंगभूत भाग म्हणून पुढे येतो आहे. संपूर्ण जगात दहा लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या महानगरांची संख्या २०२५ पर्यंत ६५० होईल असा अंदाज आहे. यातील बहुतांश शहरे ही दक्षिण अमेरिका, आशिया आणि आफ्रिका खंडातील आहेत. या शहरांच्या विकासप्रक्रिया आर्थिक आणि पर्यावरणाच्या दृष्टीने किती सुयोग्य व शाश्वत आहेत हा मूलभूत प्रश्न आता पुढे आला आहे. मुंबई, दिल्ली, कोलकाता, कैरो, शांघाय, मेक्सिको सिटी अशा महानगरांमधल्या किमान ३० ते ६०-७०% लोकसंख्येला सुयोग्य निवास, घरगुती पाणी, शौचालय, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि शाश्वत उपजीविका आज पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत.

गेल्या तीन दशकांमध्ये जगभरात आणि भारतातही एक नवी रचना आकाराला येत आहे. यामध्ये कल्याणकारी राजवटीमध्ये अभिप्रेत

असलेला नियोजनाचा मुद्दा जसजसा राज्य संस्थांकडून सोडून दिला जात आहे तसतसं नियोजनकर्त्यांची जागा कॉर्पोरेट जग हातात घेत चालले आहे. आजची औद्योगिक साम्राज्ये आता केवळ स्वतःच्या उत्पादनांच्या वा सेवांच्या दृष्टीने विकास योजना बनवत नाहीत तर विविध राष्ट्रांच्या नैसर्गिक व अन्य संसाधनांच्या माहितीच्या आधारे आणि थेटपणे वा शासकीय संत्रणांशी जोडून स्वतःच्या तज्ज्ञतेच्या जोरावर सार्वजनिक पातळीवरचे नियोजनही ही साम्राज्ये घडवू पाहत आहेत. अभ्यास, पाहण्या, गरजा (त्यांच्या निर्मितीसह) मागणी व

पुरवठा, गुंतवणूक उत्पादनखर्च या सान्यासह शहरे, महानगरे, राज्ये आणि राष्ट्रे यांच्यासाठीच्या विकास योजना त्या बनवून देत आहेत. सिंचन व पाणी पुरवठा, जंगले व वनोद्योग, खनिजे व खाणउद्योग, औद्योगिक वसाहतींची उभारणी (सेझसह) वीजपुरवठा, दूरसंचार व संज्ञापन, रस्ते व महामार्ग, वाहतूक, सांडपाणी, शिक्षण, आरोग्यसेवा यासह अगदी बचत गट ते पोषण आहारापर्यंत सर्व

क्षेत्रातील विकास योजना या कंपनी बनवून देत आहेत. थोडक्यात देशातील सामाजिक-राष्ट्रीय विकासाचे नियोजन देशी आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या घडवत आहेत.

या पार्श्वभूमीवर जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजनेचा विचार करायला हवा. या योजनेचे दोन प्रमुख भाग आहेत : अ) नागरी पायाभूत सुविधा आणि कारभार (गव्हर्नन्स) आणि ब) शहरी गरिबांना मूलभूत सुविधांचा पुरवठा. या योजनेअंतर्गत शहरातील पायाभूत सुविधा सुधारण्यासोबतच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या

कारभारात नागरिकांचा सहभाग वाढवणे, महानगरपालिकांचा कारभार सुधारणे आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे या गोष्टींचा समावेश आहे. नागरी गरिबांसाठी झोपडपट्ट्यांचा एकात्मिक 'विकास' (घरे आणि पायाभूत सुविधांचा विकास), झोपडपट्टी सुधारणा आणि पुनर्वसन, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, पाणीपुरवठा आणि मलनिःसारणाची सुविधा पुरवणे याची तरतूद आहे. महाराष्ट्रातील मुंबई, ठाणे, पुणे, पिंपरी-चिंचवड, नागपूर, नाशिक आणि नांदेड या सात शहरांना या योजनेअंतर्गत अर्थसहाय्य प्राप्त झाले आहे.

तथापिचा जिव्हाळा/अंक १७, जुलै - सप्टेंबर २००८

जनेरानापु योजनेअंतर्गत अनुदान घेणाऱ्या राज्यांनी विविध कायदेशीर, संस्थात्मक आणि वित्तीय सुधारणा राबवणे बंधनकारक आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यातील ठराविक शहरांना वित्तीय मदत मिळणार असली तरी काही सुधारणा संपूर्ण राज्यासाठी अंमलात आणणे बंधनकारक आहे. राज्यस्तरावर जे कायदेशीर आणि कारभारविषयक बदल करायचे आहेत, त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. १) ७४व्या घटनादुरुस्तीची अंमलबजावणी करणे (नागरी भागात कारभाराचं विकेंद्रीकरण), २) शहर नियोजन आणि सुविधा पुरवठा या कामांचा समन्वय साधणे, ३) भाडे नियंत्रण कायद्यात सुधारणा करणे, ४) मुद्रांक शुल्क सुसूत्रीकरण करणे, ५) नागरी कमाल जमीन धारणा आणि नियंत्रण कायदा रद्द करणे, ६) लोक सहभाग कायदा (कम्युनिटी पार्टिसिपेशन लॉ) संमत करणे, आणि ७) सार्वजनिक प्रकटीकरण अधिनियम (पब्लिक डिस्क्लोजर लॉ) संमत करणे.

या सर्व पुनर्निर्माणाला आंतरराष्ट्रीय वित्त व्यापार संस्थांच्या सहाय्याने देशी व बहुराष्ट्रीय कंपनीसमूह घडवत असणाऱ्या सामाजिक-राष्ट्रीय विकासाच्या नियोजनाचे संदर्भ आहेत. या नव्या नागरी नियोजनाचा भर हा ठळकपणे खालील मुद्द्यांवर आहे.

१. नव्या श्रमविभागणीवर आधारलेली नवी नगररचना घडवणे
२. स्थावर मालमत्तेची बाजारपेठ विकसित करणे
३. संरचनात्मक सुविधांचे क्षेत्र गुंतवणुकीसाठी खुले करणे
४. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे व्यवस्थापन व्यापारी तत्वावर करणे
५. आम जनतेच्या व जन-चळवळींच्या मागण्या नव-उदारमतवादी चौकटीत बसवणे

महानगरांच्या नियोजनात होणाऱ्या या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर मुंबईचा विचार केला तर काय चित्र दिसत? मोठ्या प्रमाणावर कारखानदारी असलेल्या उत्पादक शहरांचं रुपांतर आता जागतिक वित्तीय केंद्रामध्ये केलं जात आहे. प्रत्यक्ष उत्पादन व वितरण व्यवस्था, योग्य रोजगार निर्मिती, शहर आणि त्याच्या भोवतालचा प्रदेश यांचे आर्थिक नाते, शहरांच्या आजवरच्या इतिहासातून त्यांनी केलेली कमाई व उभारणी, त्यांच्या या साऱ्या वैशिष्ट्यातून त्यांना असणारे विशिष्ट फायदे आणि तोटे या साऱ्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून शहरांचा विकास केला जाणार आहे. जनेरानापु योजनेतला निधी रोजगारनिर्मितीसाठी वापरला जाणार नाही हे या योजनेत स्पष्ट केले आहे. रोजगाराची निर्मिती होणार नसेल तर शहरं कोणत्या अर्थाने उत्पादक होतील?

या नव्या रूपात, रचनेत न बसणाऱ्या कामगार-श्रमिकांना शहरांच्या परीघावर ढकलण्याचं नियोजन गेल्या काही वर्षात गतिमान झालं आहे. सुंदर शहरांच्या नावाखाली झोपडपट्ट्या गायब करण्याची प्रक्रिया जोरात चालू आहे. शहरांमधील जात, धर्म, वर्ग यावर आधारित समूह आणि स्त्रिया यांचे स्थान व गरजा जमेतही न धरता त्यांना तथापिचा जिद्दाळा/अंक १७, जुलै - सप्टेंबर २००८

सीमापार करून टाकले आहे. गेल्या १० वर्षात केवळ दिल्ली आणि मुंबईत १५ लाखांचे विस्थापन केले गेले आहे असा अंदाज आहे. काही भागांमध्ये कागद-कचरा गोळा करणारे आणि रिक्षा व हातगाडीवाले यांना बंदी घालण्यात आली आहे. गरिबांच्या वस्त्यांना भिंती/कुंपणामागे बंदिस्त केले जात आहे आणि सार्वजनिक बागा खाजगी हातांमध्ये सोपवून त्या उच्चभ्रूंसाठी राखीव केल्या जात आहेत. अशी एक नवी पुनर्रचनाही घडत आहे किंवा घडवली जात आहे.

या योजनेचं दुसरं महत्त्वाचं वैशिष्ट्य म्हणजे खाजगी आणि सार्वजनिक भागीदारी. तसंच ही योजना लागू झाल्यापासून सात वर्षात नागरी सेवांचे परिचालन व देखभाल यासाठीच्या **संपूर्ण खर्चाची वसुली** होईल असे वापरकर्ता शुल्क द्यावे लागेल. मुळात देशाच्या नागरिकांचा विचार आता ग्राहक-नागरिक असा केला जाऊ लागला आहे. पिण्याचे पाणी, सार्वजनिक वाहतुक, सांडपाणी निचरा आणि घन कचरा व्यवस्थापन या मूलभूत सुविधांसाठी आता या योजनेअंतर्गत वापर शुल्क भरावे लागणार आहे. पण शहरांमधील ५०-७०% लोकसंख्येला या सेवा परवडण्यासारख्या नाहीत. म्हणजेच ज्यांना हे परवडणार नाही त्यांच्यासाठी शहरांमध्ये जागा नाही हेच अशा धोरणांमधून दिसून येतं.

महाराष्ट्रातील काही शहरात पाणी पुरवठा सेवेचे खाजगीकरण करण्याचे प्रस्ताव विचाराधीन आहेत. यामध्ये मुंबई येथील के-ईस्ट वॉर्ड आणि नागपुरातील एका वॉर्डचा समावेश आहे. मुंबईमध्ये १९९५ नंतरच्या झोपडपट्ट्यांना पाणी पुरवण्यासाठी प्रीपेड मीटर बसवण्याची घोषणा महापालिकेने केली आहे. तसेच शहरी भागात पाणी पुरवठा सेवेमध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वेगवेगळ्या पातळ्यांवर वाढवला जात आहे. याचबरोबर, गेल्या काही वर्षात विविध शहरात पाणी वाचवण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक नळ बंद करण्याची मोहिम सुरु झाली आहे तसेच विविध शहरात पिण्याच्या पाण्याच्या दरात मोठी वाढ होत आहे. या सर्व बदलांचे परिणाम शहरातील सर्वसामान्य आणि गरीब लोकांसाठी पाणी **महाग होण्यामध्ये होणार हे उघड आहे.**

जनेरानापु योजनेची अंमलबजावणी महाराष्ट्रात सुरु झाल्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने नागरी कमाल जमीन धारणा कायदा सन २००७ मध्ये रद्द केला. तसंच डिसेंबर २००७ मध्ये सार्वजनिक प्रकटीकरण अधिनियम संमत करण्यात आला. शहरी भागांच्या कारभारात नागरिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी केंद्र शासनाने तयार केलेला 'लोकसहभाग कायदा' संमत करण्याचा निर्णय मार्च २००८ मध्ये मंत्रीमंडळाने घेतला. मुद्रांकशुल्काच्या दरात बदल करण्याची प्रक्रिया राज्यात सुरु झाली आहे.

ज्या शहरांमध्ये जनेरानापु योजना लागू झाली आहे त्या महानगरपालिकांना स्वतःची 'बाजारातील पत' सिद्ध करून कामांसाठी पैसा उभा करावा लागणार आहे. यासाठी अनेक अजब उपाय आता महापालिका शोधून काढत आहेत. नांदेड शहराचं उदाहरण धोक्याची घंटा म्हणूनच पहायला हवे.

नांदेड मनपाचे खुल्या बाजारातून कर्ज उभं करण्यासाठी नांदेडमधील सर्व मालमत्ता गहाण ठेवल्या आहेत. आणि त्याच्या आधारावर पैसा उभा केला आहे. आता या गहाण मालमत्ता सोडवण्यासाठी नागरिकांनी अतिरिक्त शुल्क भरण्यास तयार व्हावे असं आवाहन थेट आकाशवाणीवरून केलं जात असल्याचं नांदेडचे मार्क्सवादी पक्षाचे कार्यकर्ते विजय गाभणे कळवतात.

शहरी गरिबांना निवारा-संरक्षण देऊ शकेल अशी क्षमता आणि शक्यता असणारा एकमेव कायदा म्हणजे नागरी कमाल जमीनधारणा नियंत्रण कायदा. हा कायदा रद्द झाल्याने नागरी भागात शसकीय हस्तक्षेपाने विविध वर्गांना एकत्र नांदवण्यासाठी आणि किमान काही एक समन्याय आणण्यासाठी जे हत्यार शासकीय पातळीवर उपलब्ध होते तेही आता संपुष्टात आले आहे. हा कायदा अस्तित्वात असताना महानगरे आणि मोठी शहरे येथे सुमारे २ लाख २० हजार हेक्टरक्षेत्रजमीन हातात घेऊन गरिबांसाठी ४ कोटी घरं बांधणे शक्य होते पण, तसे केले गेले नाही. १९८८ च्या राष्ट्रीय नागरीकरण आयोगाने या कायद्यातील अपवाद आणि पळवाटा दूर करण्याची शिफारस केली होती. पण जनेरानापु योजनेने हा कायदाच रद्द करून शहरी गरिबांसाठी घरांचा मुद्दाच बाद केला आहे..

अपरुटेड होम्स, अपरुटेड लाइव्ज : मुंबईताल एका नागरी वस्तीच्या विस्थापनाच्या परिणामांचा अभ्यास

गेल्या काही वर्षांत दिल्ली आणि मुंबईमध्ये मोठ्या प्रमाणावर झोपडपट्ट्या उठवण्यात आल्या आणि लांबच्या ठिकाणी त्यांचं पुनर्वसन करण्यात आलं.

या विस्थापनाचे सामाजिक अनुभव काय आहेत, विस्थापनाच्या प्रक्रियेत लोकांना आलेले अनुभव, पुनर्वसन वसाहतीतील वैयक्तिक आणि सामुदायिक जगणं या सगळ्यांचा अभ्यास सेहत संस्थेने केला. कुर्ला येथील जरीमरी ही मुंबईतील दुसऱ्या क्रमांकाची शहरी वस्ती आहे. याच वस्तीचा एक भाग म्हणजे रफीकनगर. आंतरराष्ट्रीय विमानतळाच्या जवळच्या या वस्तीत सुमारे २००० हून जास्त कुटुंबांना तिथून हलवून १५ किलोमीटर लांब असणाऱ्या शांतीनिकेतन या पुनर्वसन वसाहतीत हलवण्यात आलं. शांतीनिकेतनमधील २७ इमारतींमध्ये रफीकनगरमधील लोकांना २२५ चौ.फुटाची घरं देण्यात आली. त्यांच्या विस्थापनाचे आणि पुनर्वसनाचे परिणाम काय झाले ते या अभ्यासात पाहण्यात आलं. अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष

१. मुख्य वस्तीपासून खूप लांब गेल्याने कामाचं ठिकाण आणि रोजगारावर गंभीर परिणाम झाले. पुनर्वसनानंतर तर रोजगार टिकवून ठेवणं खूपच अवघड झालं. नव्या भागात ओळखीशिवाय काम मिळवणं मुश्किल झालं. बहुतेक जण परत जरीमरीतच कामासाठी परत जात असल्याचं आढळलं.

२. नवी घरं आणि वस्ती मध्यमवर्गीय असल्याने त्या राहणीशी जुळवून घेण्यासाठी जास्त पैसा खर्च होतो. दळणवळणावर जास्त पैसे खर्च होतात.

३. पुनर्वसनाच्या जागी आरोग्यसुविधा देणे बंधनकारक असतानाही

तशा काहीच सोयी केल्या गेल्या नाहीत. आहेत त्या आरोग्य सेवा तुटपुंज्या असल्याने लोकांना आरोग्यसेवांपर्यंत पोच नाही. मानसिक आरोग्याच्या गरजांकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलं गेलं आहे. गरोदरपण, बाळंतपणासाठीच्या साध्या आरोग्यसेवांचाही खर्च वाढल्याचं आढळतं.

४. बहुतेक मुलांना शिक्षणाचा हक्क मिळालेला नाही. नव्या वसाहतीजवळ नव्या शाळा किंवा बालवाड्या सुरु केल्या नाहीत तसंच खाजगी शिक्षणावर कसलंच नियंत्रण नसल्याने प्राथमिक शिक्षणाच्या मूलभूत हक्काचं उल्लंघन झालं आहे.

५. नव्या वसाहतींमध्ये घर हे चार भिंतींपुरतं मर्यादित असल्याने स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनावर विपरित परिणाम होताना दिसतात. वस्तीतील बाहेरची जागा सर्व स्त्रियांसाठी एकत्र बसण्याची, गप्पा मारण्याची जागा असे पण नव्या इमारतींमध्ये तशी जागा नाही. बाहेरचे मोकळे रस्ते, रिकाम्या जागा पुरुषांनी व्यापलेल्या दिसतात. कारण घर आणि बाहेर अशी फार थेट विभागणी या आधुनिक वसाहतीत आहे. स्त्रियांच्या हिंडण्याफिरण्यावर आणि एकूणच बाहेरच्या वावरावर खूप नियंत्रण आलं आहे. नव्या वसाहतीत घर बाईच्या नावाने आहे का नाही हे घराच्या नाही तर शासनाच्या अखत्यारीत येत असल्याने तशी सुरक्षितता स्त्रियांकडे नाही.

५. ही पूर्ण वसाहत मुस्लिम आहे. आजूबाजूच्या वस्त्यांमधील लोकांसोबत काही ना काही तणाव पुनर्वसनानंतर वाढल्याचं दिसतं. तसंच वस्ती किंवा समुदाय म्हणून वस्तीची संघटन/ताकद विखुरलेपणामुळे निश्चितच कमी झाली आहे. इतकंच काय त्यांची नावं मतदारयादीतून वगळी गेली आहेत. ■

संदर्भ: अपरुटेड होम्स, अपरुटेड लाइव्ज (सेहत, मुंबई २००६) लेखन : कुड्जिया कॉन्ट्रॅक्टर, नेहा माढीवाला, मीना गोपाल

एकीकडे उच्च व मध्यमवर्ग निवडणूक प्रक्रियेतून बाहेर पडतो आहे. पण त्यातील काही सुशिक्षितांचे नागरी गट नागरी कारभारात काही हस्तक्षेप करत आहेत. त्यांना बहुसंख्य कष्टकरी-असंघटित जनतेचे हक्क (निवारा, उपजीविका, शिक्षण-आरोग्य सेवा, महिलांचे हक्क) वा जीवन यांच्याशी देणेघेणे नाही. तर दुसरीकडे वस्तीपातळीवर काम करणारे गट झोपडपट्टीवासियांच्या पुनर्वसनामध्ये गंतून गेले आहेत आणि नकळत नव्या सुधारणेला हव्या असलेल्या विस्थापनालाच साथ देत आहेत.

नवउदारमतवादी भांडवलशाही आणि लोकविरोधी धोरणं हे जसं वास्तव आहे तसंच व्यापारीकरणाला आणि केंद्रीकरणाला नाकारणाऱ्या सामाजिक शक्ती, आंदोलने आणि संघटना हेही आजचे वास्तवच आहे. नव्या सुधारणांमधील विसंगती हेरून जागृती, हस्तक्षेप आणि संघर्ष यासाठी कोणत्या जागा आहेत हे शोधणे आता महत्त्वाचे आहे. ■

(संपादित)

वाचकांना आवाहन

जवाहरलाल नेहरू नागरी पुनर्निर्माण योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रात पुणे, पिंपरी-चिंचवड, ठाणे, नाशिक, नांदेड, नागपूर आणि मुंबई या शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर धोरणबदल आणि नवनव्या योजनांची अंमलबजावणी सुरु झाली आहे. पिंपरी चिंचवड, नवी मुंबईमध्ये पाण्याच्या प्रीपेड मीटरच्या योजनेला मोठ्या प्रमाणावर विरोधाला सुरुवात झाली आहे.

या योजनेबद्दल आपले अनुभव, आपल्या भागातील काही आंदोलनं अथवा जनतेच्या मागण्या याबद्दल तथापिला जरूर लिहून पाठवा.

तथापि टीम

पाण्यासाठी प्रीपेड मीटर - दक्षिण आफ्रिकेच्या न्यायालयाने 'वर्णभेदी' पाणी धोरण झिडकारले

दक्षिण आफ्रिकेच्या फिरी या वस्तीची ही एक कहाणी. तिथल्या नागरिकांना दर डोई दर दिवसा ५० लिटर 'मोफत' पाणी देण्यात यावं असा निकाल दक्षिण आफ्रिकेच्या उच्च न्यायालयाने ३० एप्रिल रोजी दिला. या निकालाची पार्श्वभूमी अशी

२००९ सालाच्या आधी फिरीमधील सगळ्या नागरिकांना ठराविक पाणीपट्टी भरून २४ तास पाणी पुरवठा होत असे. फिरीमधील बहुसंख्य गरीब असल्याने पाणीपट्टीची थकबाकी बरीच वाढली होती. अखेर २००९ मध्ये पाणी आणि जंगल विभागाने सर्व नागरिकांना मोफत पाण्याचा अधिकार बहाल केला. यामध्ये दरडोई दर महिना ६००० लिटर पाणी (दरडोई दर दिवसा २५ लिटर) पुरवण्यात येऊ लागले. परंतु हे अगदीच अपुरं ठरत असल्याचं नागरिक म्हणून लागले.

यानंतर २००४ मध्ये फक्त फिरी वसाहतीत पाण्यासाठी प्रीपेड मीटर बसवण्यात आली. बाकी जोहान्सबर्ग शहराला मात्र आधीप्रमाणेच पाणी पुरवठा चालू होता. या प्रीपेड मीटरमुळे फिरीच्या नागरिकांना प्रचंड हाल सोसावे लागले. कारण एकदा का ६००० लिटर पाणी वापरल्यानंतर पाणी पुरवठा तोडून टाकला जाऊ लागला. त्यानंतर पाणी हवे असल्यास नागरिकांना पाणी विकत घ्यावे लागले. फिरी वसाहतीतील बहुतेक जण अतिशय गरीब असल्याने पाण्यासाठी पैसे देणं त्यांना शक्य नव्हतं. आणि परिणामी महिन्यातले जवळजवळ १५ दिवस वस्तीतले लोक पाण्यावाचून काढत होते.

जोहान्सबर्ग वॉटर लिमिटेड या प्राधिकरणाने सोवेटोमध्ये पाणी वाया जाऊ नये म्हणून २००४ मध्ये प्रीपेड मीटर योजना लागू केली. फिरीच्या जनतेने प्रीपेड मीटर बसवून घ्यावे अन्यथा पूर्ण वसाहतीचा पाणी पुरवठा थांबवला जाईल असेही सांगण्यात आले. यानंतर जुलै २००६ मध्ये फिरीतील पाच जणांनी या योजनेविरोधात न्यायालयात याचिका दाखल केली. त्यात त्यांनी म्हटले की एका कुटुंबाला महिन्याला ६००० लिटर पाणी पुरेल हे गणितच चुकीचं आहे. कारण त्यामध्ये गृहित धरलं आहे की एका कुटुंबात ८ व्यक्ती आहेत पण प्रत्यक्षात मात्र वस्तीत एका कुटुंबात १६ जण आहेत आणि त्यांच्यासाठी इतकं पाणी अजिबातच पुरेसं नाही.

न्यायालयाचा निकाल महत्त्वाचा ठरतो कारण त्यामध्ये न्यायाधीश त्सोकांनी उघडपणे विचारलं आहे की थकबाकी वसुलीची ही योजना पूर्वीपासून गरिबीत राहिलेल्या कृष्णवर्णीयांच्या वसाहतीतच का राबवण्यात येत आहे हे मला कळत नाही. गोऱ्या श्रीमंतांच्या वसाहतींमध्ये असा काहीच उपाय केला जात नाही. का?

या निर्णयाचं जगभरातल्या संघटनांनी स्वागत केलं आहे. पाण्याचा सार्वत्रिक हक्क नाकारणाऱ्या प्रीपेड मीटरसारख्या योजनांचे गरिबांवर कसे परिणाम होतात हेच फिरीच्या अनुभवातून दिसून आलं आहे. बाकीच्या देशांनी आणि जनतेने यातून निश्चितच धडा घेतला पाहिजे. ■

साभार : डाउन टू अर्थ जून १-१५, २००८, प्रकाशक : सुनीता नारायण, सेंटर फॉर सायन्स अँड एनवायरॉमेंट, नवी दिल्ली

परित्यक्ता स्त्रियांचे सामाजिक आणि आर्थिक जीवन

स्नेहा भट, सोपेकॉम, पुणे

समाजातील परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढते आहे. त्यावरून एकंदरीतच समाजातील स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा अधोरेखित होतो. वास्तविक समाजात मोठ्या प्रमाणावर आढळणाऱ्या या गटाची दखल मात्र विशेष घेतली जात नाही. काही मोजके अभ्यास वगळता समाजातील परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रमाण, त्यांच्या शोषणाचे प्रमाण आणि अशा प्रकारे एकटेपणा वाट्याला आलेल्या स्त्रियांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती समजून घेण्याचा एक प्रयत्न म्हणून पुणे विद्यापीठातील स्त्री अभ्यास केंद्र व सोपेकॉम यांनी संयुक्तपणे एक अभ्यास केला. यामुळे परित्यक्ता स्त्रियांच्या चळवळीस आणि या प्रश्नावरील धोरणात्मक आखणीसाठी हातभार लागेल अशी अपेक्षा आहे. या अभ्यासातून जी माहिती समोर आली त्याची थोडक्यात मांडणी करण्याचा प्रयत्न या ठिकाणी केला आहे.

स्त्रीचे समाजातील स्थान हे जात, वर्ग, वंश यांच्याबरोबरच तिच्या वैवाहिक दर्जावर अवलंबून असते. स्त्रीत्वाची संकल्पना ठरवत असताना विवाह आणि कुटुंब या दोन्ही संस्थांना महत्त्व दिले गेले आहे. विवाह संस्था आणि त्या अनुषंगाने येणाऱ्या अनिवार्य रिती, पद्धती (उदा. सासरच्या घरातील वास्तव्य, मातृत्व, इत्यादी) यामुळे स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांचे शोषण करणे शक्य होते. नवऱ्याच्या स्थानावर स्त्रीचा समाजातील दर्जा ठरतो. त्यामुळेच नवरा नसल्याने, तो मेल्याने किंवा त्याने सोडून दिल्याने स्त्रीच्या आयुष्यात मोठा बदल घडून येतो. सासरच्यांनी घरातून हाकलून दिलेल्या किंवा कधी कधी स्वतःहून सासर सोडलेल्या स्त्रियांना परित्यक्ता स्त्रिया असे म्हणतात. टाकलेल्या किंवा सोडलेल्या स्त्रिया असेही अनेकदा त्यांना म्हटले जाते.

परित्यक्तांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीविषयी सोपेकॉम आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाईफुले स्त्री अभ्यास केंद्राने एक अभ्यास केला. हा अभ्यास पुणे

जिल्ह्यातील दौंड तालुक्यातील ११ गावे आणि पुणे शहरातील घोले रोड क्षेत्रीय कार्यालयातील १६ वस्त्यांमध्ये करण्यात आला. या अभ्यासामध्ये नवनिर्माण न्यास (पारगाव, दौंड तालुका), राष्ट्रसंत तुकडोजी कृषी ग्रामविकास आणि संशोधन संस्था (रावणगाव, दौंड तालुका) आणि पुणे शहर मोलकरीण संघटना या त्या भागामध्ये काम करणाऱ्या तीन संघटना सामील झाल्या. अभ्यास दोन टप्प्यांमध्ये करण्यात आला असून पहिल्या टप्प्यात दौंडमधील ५५५८ तर घोले रोड क्षेत्रीय कार्यालयातील ४४०२ कुटुंबांकडून माहिती घेऊन परित्यक्ता स्त्रियांच्या प्रमाणाचा अभ्यास करण्यात आला. यानंतरच्या टप्प्यात दौंडमधील २५४ तर घोले रोड क्षेत्रीय

कार्यालयातील २१८ परित्यक्ता स्त्रियांच्या तपशीलात मुलाखती घेऊन त्यामधून या स्त्रियांच्या परित्यक्ता होण्याची कारणे आणि त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती समजून घेण्याचा प्रयत्न केला.

अभ्यासात दिसून आले की दौंडमधील ५.९% तर घोले रोड क्षेत्रीय कार्यालयातील वस्त्यांमधील ५.४% कुटुंबांमध्ये परित्यक्ता स्त्रिया होत्या. परित्यक्ता स्त्रियांबरोबरच विधवांचे प्रमाणही मोठे असल्याचे आढळले. जनगणनेत ज्यांना (ever married) असे म्हटले जाते (म्हणजेच विवाहित, विधवा, परित्यक्ता आणि घटस्फोटित) या स्त्रियांच्या गटांशी परित्यक्ता आणि विधवा यांचे प्रमाण पाहिले तर दौंडमध्ये ते १७% तर घोले रोड क्षेत्रीय कार्यालयामध्ये ते २६% एवढे जास्त आहे.

या प्रमाणात जातीनिहाय निश्चित फरक आढळतात. ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही ठिकाणी दिसून आले की इतर जातींपेक्षा उच्च जातींमध्ये हे प्रमाण कमी आहे. यावरून जात आणि परित्याग यांचा परस्परसंबंध कसा लावायचा असा प्रश्न उपस्थित होतो. उच्च जातींमध्ये स्त्रियांच्या परित्यक्ता असण्याबाबतची माहिती लपवण्याकडे कल असतो का? की उच्च जातींमधील स्त्रियांना लग्नसंबंधातून बाहेर पडण्याचे पुरेसे स्वातंत्र्य मिळत नाही? की विवाहसंस्थेच्या बाहेर पडण्याची आवश्यकता त्यांना वाटत नाही. या बरोबरच ही गोष्ट लक्षात येते की ज्या जातींमध्ये हे प्रमाण अधिक आहे त्या जातींमध्ये भूमीहीनता आणि पर्यायाने दारिद्र्याचे प्रमाणही अधिक आहे. त्याचाही संबंध स्त्रियांच्या परित्यक्ता होण्याशी असण्याची शक्यता आहे. परंतु याबाबत अधिक तपशिलात जाऊन अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

या स्त्रियांचे वय पाहता लक्षात येते की तरुण वयातील परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. दौंडमधील ७६% तर घोले रोड क्षेत्रीय

तथापिचा जिव्हाळा/अंक १७, जुलै - सप्टेंबर २००८

कार्यालयातील ८६% स्त्रिया १५ ते ४५ वर्षे वयोगटातील आहेत. याबाबतही तपशिलात जाऊन अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

या स्त्रियांचा शैक्षणिक दर्जा पाहता दिसून येते की दौंडमधील ५०% पेक्षा अधिक स्त्रिया अशिक्षित आहेत. पुणे शहरातील स्त्रियांमध्येही हे प्रमाण सुमारे ४४% एवढे आहे. शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांमध्ये ७वीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.

एकट्या स्त्रियांच्या चळवळीला आज २० वर्षांची पार्श्वभूमी आहे. या काळाचा आढावा घेतला तर परित्यक्ता होण्याच्या कारणांमध्ये मात्र काही फरक झालेला दिसत नाही. या स्त्रियांचे अनुभव जाणून घेताना लक्षात आले की आजही नवऱ्याचे दुसरे लग्न किंवा लग्नबाह्य संबंध, व्यसनाधीनता आणि विवाहसंबंधांमधील हिंसा हीच स्त्रियांच्या परित्यक्ता होण्याची प्रमुख कारणे आहेत. विवाहित स्त्रीकडून असणाऱ्या पूर्वापार अपेक्षांमध्ये बदल झालेला नाही. लग्नात हुंडा आणणे, मुलाला जन्म देऊन वंश चालवणे, घरकाम चांगल्या प्रकारे करणे, नवऱ्याच्या लैंगिक गरजांची पूर्तता करणे यासारख्या अपेक्षा आजही आहेतच. त्या पूर्ण न झाल्यास स्त्रियांवर अत्याचार होतात आणि लग्न मोडते. पुरुष मात्र एकापेक्षा अधिक लग्न करून विवाहबाह्य संबंध ठेऊन स्त्रियांनी ही परिस्थिती मान्य करावी अशी अपेक्षा करतात असे दिसते.

जर काही फरक पडला असेल तर तो स्त्रियांच्या अन्याय सहन करण्याच्या मर्यादेमध्ये. अनेक स्त्रियांनी लग्नानंतर काही दिवसांमध्येच वेगळे राहण्याचा निर्णय घेतला.

यावरून एकूण कुटुंबव्यवस्थेमध्ये आणि विवाहसंबंधातून स्त्रियांच्या असणाऱ्या अपेक्षांमध्ये बदल झालेला आढळून येतो.

पहिल्या बायकोला सोडल्यावर पुन्हा लग्न करणे पुरुषासाठी किती सहज शक्य असते हे अभ्यासातून दिसून येते. दौंडमधील ६२% स्त्रियांनी त्यांच्या नवऱ्याने पुन्हा लग्न केल्याचे सांगितले. काही उदाहरणे वगळता हे दुसरे लग्न पुन्हा एकदा अविवाहित मुलीशी केले आहे.

अर्थात आपल्या समाजात स्त्रियांसाठी पुनर्विवाहाचा पर्याय सहजसाध्य नाही. काही जातींमध्ये स्त्रियांना दुसरे लग्न करण्यास मान्यता नाही. परंतु ज्या समाजामध्ये ती आहे, तिथेही स्त्रिया या मार्गाने जाताना दिसत नाहीत. त्यामागे मुलांची जबाबदारी, समाजाचा दृष्टीकोन, पुन्हा एकदा त्याच अनुभवातून जाण्याची इच्छा नसणे आणि दुसऱ्या लग्नात कसा जोडीदार मिळेल याबाबतची अनिश्चितता

यासारखी कारणे या स्त्रियांनी सांगितली.

अभ्यासामध्ये या स्त्रियांना उपलब्ध असणाऱ्या विविध संसाधनांचा अभ्यास केलाय. संसाधनांमध्ये जमीन, घर, इतर उपकरणे, रोजगारांच्या संधी, निवान्याची सोय, सामाजिक संबंध, शिक्षण, शासकीय योजनांचे पाठबळ यासारख्या गोष्टींचा समावेश त्यामध्ये होतो. सामाजिक आर्थिक सुरक्षितता मिळते आणि समाजात स्थान निश्चित करण्यासाठी या गोष्टी आवश्यक आहेत. पण यापासून या स्त्रिया वंचित आहेत हे अभ्यासात स्पष्टपणे दिसून येते. अभ्यासात असं दिसून आलं की,

- दौंड आणि पुणे या दोन्ही ठिकाणच्या स्त्रिया रोजगारासाठी प्रामुख्याने असंगठित क्षेत्रावर अवलंबून आहेत.
- दौंडमधील ८१% स्त्रिया उपजीविकेसाठी मजुरी करतात. वर्षातील सरासरी १५० ते १८० दिवस एवढाच रोजगार उपलब्ध असतो.
- पुणे शहरातील बहुसंख्य जणी मोलकरीण म्हणून काम करत आहेत.
- दौंडमधील ७८% स्त्रियांचे वार्षिक उत्पन्न ४००० रुपयांपेक्षा कमी तर पुणे शहरात ८१% स्त्रिया ०-२००० रुपये या उत्पन्नात
- तुटपुंजे उत्पन्न असूनही बहुसंख्य स्त्रियांकडे स्वतःचे दारिद्र्यरेषेखालील रेशनकार्ड नाही.
- दौंडमधील केवळ ३% स्त्रियांच्या नावावर जमीन तर १७% स्त्रियांकडे स्वतःचे घर आहे .

या अभ्यासातून परित्यक्ता स्त्रियांचा प्रश्न प्रकाशात आणून चळवळीसाठी काही माहिती उपलब्ध करून देणे हा प्रमुख उद्देश होता. त्यादृष्टीने कृतीकार्यक्रम कशा प्रकारे हाती घेता येईल याबाबत अभ्यासाच्या शेवटी मांडणी करण्यात आली आहे. हा लढा प्रत्यक्षातला आणि वैचारिक अशा दोन पातळ्यांवरचा आहे. सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या समाजात एकट्या स्त्रियांना कसे सामावून घ्यायचे यापेक्षा समाजामधील एकट्या स्त्रियांची संकल्पना आणि त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन

बदलणे आवश्यक आहे.

परित्यक्ता स्त्रियांच्या आर्थिक सुरक्षिततेबरोबरच त्यांना स्वाभिमानाने आणि सन्मानाने जगता येणे महत्त्वाचे आहे. एकट्या स्त्रिया कोणालाही उपलब्ध आहेत या दृष्टीने पाहणे, लैंगिक अत्याचाराची शक्यता, मुलांनी त्यांच्या आईचा मान न ठेवणे अशा विविध मार्गांनी या स्त्रियांची कुचंबणा होत असते. ती थांबवण्यासाठी

तरुण स्त्रिया अन्यायकारक परिस्थिती मान्य न करता त्यातून बाहेर पडणे पसंत करतात असे दिसून आले. एका स्त्रीच्या नवऱ्याचे गावातीलच दुसऱ्या स्त्रीसोबत उघड संबंध होते. मुलाखतीत तिने सांगितले 'तो अरुद्धा दिवस त्या बाईच्याच यरी यालवायचा. फक्त जेवण करण्यासाठी यरी यायचा. एक दिवस मी त्याला सांगितलं की तुला तिच्याबरोबर रहायचं असेल तर तू जेवणही तिकडेच करत जा. उद्यापासून मी तुझ्या एकाही कामाला हात लावणार नाही. हे ऐकून त्याला खूप राग आला आणि त्याने मला बेदम मारले. त्यानंतर मी तिथे राहिले नाही. आईकडे निघून आले.' (दौंडमधील एक स्त्री)

आपल्या देशात दर वर्षी ३,००,००० लोकांना तोंडाच्या कर्करोगाची लागण होते. कर्करोगाच्या एकूण केसेसपैकी ४०% कर्करोग तोंडाचे असल्याचं दिसतं आहे. भारतात दर दिवशी यामुळे २००० जण मृत्यू पावतात. पुरुषांमध्ये हा सर्वाजास्त आढळणारा कर्करोग आहे. स्त्रियांमधील चारातला एक कर्करोग तोंडाचा आहे असं मानलं जातं. तोंडाच्या कर्करोगामध्ये ओठ, जीभ, हिरड्या, तोंडातली खालची टाळू, वरची टाळू, गालाची आतली भिंत, स्वरयंत्र, टॉन्सिल्स या भागाच्या कर्करोगाचा समावेश आहे.

भारतामध्ये तोंडाच्या कर्करोगातील ९०% कर्करोग तंबाखू आणि धूम्रपानाशी संबंधित आहेत. तोंडामध्ये तंबाखूची गोळी ठेवणाऱ्या, खासकरून रात्रभर अशी गोळी तोंडात ठेवणाऱ्यांना कर्करोगाचा सर्वात जास्त धोका आहे. धूम्रपानाने ओठ, घसा, श्वासमार्ग आणि फुफ्फुसाच्या कर्करोगाचा धोका वाढतो. सिगारेटपेक्षा बिडीमधील तंबाखूत कर्करोगजन्य घटकांचं प्रमाण जास्त असल्याकारणाने बिडी ओढणं हे जास्त घातक आहे.

महाराष्ट्रामध्ये २००१ साली गोळा केलेल्या माहितीनुसार पुणे, नागपूर आणि औरंगाबादमधील विभागीय नोंदीनुसार,

- पुरुषांमध्ये तोंड, स्वरयंत्राचा भाग आणि अन्ननलिकेचा कर्करोग पहिल्या क्रमांकावर आहे.
- स्त्रियांमध्ये तोंडाचा कर्करोग तिसऱ्या ते सहाव्या क्रमांकावर आहे.
- औरंगाबाद विभागात स्त्रिया आणि पुरुषांमधील एकूण कर्करोगांमध्ये तंबाखूशी संबंधित कर्करोगांचं प्रमाण सर्वात जास्त आहे.
- मुंबई विभागात स्तनाचा कर्करोग पहिला आहे पण दुसऱ्या आणि तिसऱ्या क्रमांकावर घसा आणि तोंडाचा कर्करोग आहे.

लक्षणं

तोंडाचा कर्करोग प्राथमिक अवस्थेतही सहज ओळखता येतो. ओठांवर, जिभेवर किंवा तोंडाच्या आतमध्ये बरे न होणारे व्रण असतात. त्यातून रक्तस्राव होतो. खपली आली तरी ती निघून व्रण पुन्हा ताजा होतो. या व्रणामुळे वेदना होतात आणि त्या वाढतच जातात. वेदनेची कळ कानापर्यंत जाऊ शकते. स्वरयंत्राचा कर्करोग असेल तर गिळायला त्रास होतो. पुढच्या अवस्थेत पातळ पदार्थसुद्धा गिळता येत नाहीत. घशामध्ये जड वाटणे, गाठ असल्यासारखे वाटते. उलटी होणे, गुदमरल्यासारखे वाटणे, आवाज घोगरा होणे वगैरे इतर लक्षणं दिसतात.

तोंडाच्या कर्करोगाचे टप्पे

तोंडात कर्करोगपूर्व चट्टे/व्रण

- पांढरा चट्टा : तोंडामध्ये जिथे तंबाखूची गोळी/पान ठेवण्याची सवय असते त्याजवळ पांढरा चट्टा तयार होतो. अशा चट्ट्यांपैकी ९३% चट्टे पुढे कर्करोगात रुपांतरित होतात.
- लाल चट्टा : कधी कधी तोंडात खरबरीत लाल चट्टा येतो, त्यासोबत पांढरा डागही असू शकतो. हा लाल चट्टा तपासला जात नाही पण

कर्करोगाच्या निदानाच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचं लक्षण आहे. बरा न होणारा व्रण, चट्टा किंवा जखम होऊ शकते.

□ तोंडाचं आतलं अस्तर आखडणे : तोंड कमी उघडणे, सुरुवातीला तिखट किंवा मसालेदार पदार्थ खाताना जळजळ होणे, नंतर साधं अन्न खातानाही जळजळ होते. गाठ वाढत गेली तर त्याचं जखमेत रुपांतर होऊ शकतं आणि रक्तस्रावही होऊ शकतो. बोलण्यात अडखळणे, चावताना गिळताना त्रास होणे या चिन्हांवरून कर्करोगाचं निदान करता येतं.

प्रसिद्ध कर्करोग तज्ज्ञ प्रा. न्यूवेल यांच्या मते तोंडातलं आतलं अस्तर आखडणं, तोंड कमी उघडणं ही कर्करोगाच्या लागणीमधलं अतिशय गंभीर लक्षण आहे.

तोंडातील कर्करोग झपाट्याने पसरतो. मानेतील लसिका ग्रंथींमध्ये कर्करोगाच्या पेशी पसरल्यास तो घातक ठरतो. कर्करोगाचा टप्पा ओळखणं हे उपचार आणि आजाराच्या निष्पत्तीच्या दृष्टीने महत्त्वाचं आहे. परंतु सध्या तरी बहुतेक कर्करोगाचं निदान लक्षणं दिसू लागल्यावरच केलं जात आहे.

तपासण्या

दंतरोगतज्ज्ञ, आरोग्य कर्मचारी तोंडाची तपासणी करतात. त्यामध्ये जीभ, ओठ, तोंडातल्या इतर भागात काही चट्टा/व्रण नाही ना हे तपासतात.

तोंडातील सहज न दिसणारा भाग पाहण्यासाठी एण्डोस्कोप या लवचिक प्रकाशनळीचा वापर केला जातो. ही नळी घसा किंवा नाकातून आत सरकवली जाते. ही तपासणी करताना भुलीचा वापर केला जातो. याशिवाय क्ष-किरण, सीटीस्कॅन अथवा एमआरआयमार्फतही व्रण किती पसरला आहे, हाडाला बाधा झाली आहे का हे पाहतात. तोंडातील व्रण किंवा गाठीतील पेशींची बायोप्सी आणि परीक्षणामार्फत कर्करोग आहे का नाही हे तपासले जाते.

उपचार

तोंडाच्या कर्करोगावर शस्त्रक्रिया हाच महत्त्वाचा उपचार आहे. गाठ लहान असली तर ती काढून टाकण्यावर भर दिला जातो. गाठ व बाधित भाग काढून टाकल्यावर चेहरा विद्रुप होऊ नये म्हणून प्लास्टिक सर्जरी केली जाते.

स्वरयंत्राच्या शस्त्रक्रियेमुळे वाचा जाण्याचा त्रास मोठ्या प्रमाणावर

तथापिचा जिट्टाळा/अंक १७, जुलै - सप्टेंबर २००८

होत असे. पण आता निम्म्या शस्त्रक्रियांमध्ये हा त्रास दूर करता येतो. मुंबईच्या टाटा हॉस्पिटलमधील मानेच्या शस्त्रक्रिया करणारी टीम जगातील सर्वात तज्ज्ञ टीम मानली जाते.

शस्त्रक्रियेसोबत रेडिएशनचाही वापर केला जातो. जे अवयव काढून टाकणं शक्य नाही त्या अवयवांसाठी रेडिएशनसोबत केमोथेरपीचाही उपयोग केला जातो. पूर्वी ज्या भागांसाठी केमोथेरपी अशक्य होती, तिथे तिचा प्रभावी वापर सुरु झाला आहे.

पुरुषांमध्ये या कर्करोगाचं प्रमाण स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे. आंध्र प्रदेशच्या काही भागामध्ये जळतं टोक तोंडात आत घेऊन बिडी

ओढण्याची पद्धत स्त्रियांमध्ये जास्त प्रमाणावर आहे. तिथे स्त्रियांमध्येही तोंडाच्या कर्करोगाची किंवा कर्करोगपूर्व व्रणाची लक्षणं जास्त आढळून आली आहेत. तंबाखू, गुटखा, बिडी, सिगारेटचं सेवन करणाऱ्या सर्वांनीच तोंडाच्या कर्करोगापासून दूर राहण्यासाठी या सेवनापासून दूर रहायला पाहिजे. आणि जेव्हा शंका येईल तेव्हा कर्करोगपूर्व लक्षणं तपासून घेतली पाहिजेत. ■

संदर्भ व अधिक माहितीसाठी

www.tatamemorialcentre.com;
www.oralcancerawareness.org

तोंडाच्या कर्करोगाबद्दल नेहमी विचारले जाणारे काही प्रश्न

तोंडाचा कर्करोग टाळण्यासाठी मी काय करू शकतो?

तंबाखूचं सेवन पूर्णपणे थांबवणे. केवळ सेवन कमी केल्याने कर्करोगाचा धोका दूर होत नाही.

तोंडाच्या कर्करोगाला केवळ तंबाखूच जबाबदार आहे का?

तंबाखू हे मोठं कारण आहे. पण तेवढं एकच कारण नाहीये. तोंडाची नीट निगा न राखणं, कवळी योग्य रितीने न लावल्यास त्यातून होणाऱ्या दुखण्यामुळेही कर्करोग होऊ शकतो. तसंच तंबाखूमध्ये कर्करोगाचा धोका वाढवणारे इतर काही विषाणू आहेत असं मानलं जातं.

पण तंबाखू खाणाऱ्या सर्वांनाच कर्करोग होत नाही. ते कसं?

व्यक्तीची गुणसूत्रं, आहार आणि कर्करोगाची शक्यता वाढवणारे किंवा कमी करणारे इतर काही घटक असतात ज्यावर कर्करोग होतो का नाही हे अवलंबून असतं. पण हे नक्की की तंबाखू सेवनामुळे कर्करोगाची शक्यता आठपटीने वाढते. म्हणजेच तंबाखू खाणाऱ्या व्यक्तीला कर्करोग किंवा तंबाखूशी संबंधित इतर आजार होण्याचा धोका नक्कीच जास्त असतो.

माझ्या तोंडात एक चट्टा/व्रण आहे. मला कर्करोग होईल का?

हा व्रण किंवा चट्टा दंतरोगतज्जाकडून तपासून घेणं नक्कीच आवश्यक आहे. असा चट्टा असताना जर तुम्ही तंबाखू खात असलात तर पुढे कर्करोग होण्याची शक्यता जास्त आहे. पण तुम्ही तंबाखूचं सेवन थांबवलात तर ही शक्यता मोठ्या प्रमाणावर कमी होते. दंतरोगतज्ज गरज असल्यास बायोप्सी करण्याचा सल्ला देईल किंवा इतर तपासण्या करून कर्करोग नाही ना याची खात्री करून घेईल.

कर्करोगाचं निदान कसं करतात?

तोंडातील व्रणावर काही रंगद्रव्य (डाय) लावतात. या तपासणीत कधी कधी कर्करोग असल्याचा खोटा निष्कर्ष निघू शकतो. पण कर्करोग असूनही त्याचं निदान झालं नाही असं मात्र होत नाही. याशिवाय क्ष-किरण आणि स्कॅनमार्फतही व्रण किती पसरला आहे, हाडाला बाधा झाली आहे का हे पाहतात. सर्वात खात्रीशीर इलाज म्हणजे बायोप्सी व पेशींचे परीक्षण.

मी अगदी क्वचित तंबाखू खाते किंवा विडी ओढते. तसंच तंबाखू फार कमी वेळ तोंडात ठेवते. मला कर्करोगाचा धोका आहे का?

तंबाखूमध्ये कर्करोगास कारणीभूत ठरणारी अनेक रसायनं असतात. कमी तंबाखू खाल्ली म्हणजे कर्करोगाचा धोका नाही असा अर्थ होत नाही. जर तुमच्या गुणसूत्रांप्रमाणे कर्करोग होण्याचा धोका जास्त असेल तर अगदी थोडी तंबाखू खाऊनही कर्करोग होऊ शकतो.

माझ्या मित्राला तोंडाचा कर्करोग आहे. पण त्याचा त्यावर बिलकुल विश्वास नाही. मी काय करू?

कर्करोगाचं निदान लवकर झालं तर खूप प्रभावी उपचार उपलब्ध आहेत. त्यामुळे कर्करोग आहे असं निदान झालं असल्यास त्याकडे दुर्लक्ष करू नका. कारण वेळ दवडला तर आजाराची निष्पत्ती वाईटाकडून असाध्याकडे जाते.

माझ्या दंतरोगतज्जाने तोंडातील एका गाठीची बायोप्सी करण्याचा सल्ला दिला आहे. मी काय करू?

तुम्हाला कर्करोग झाला आहे का नाही हे समजण्यासाठी बायोप्सी हीच तपासणी आहे. तुमच्या दंतरोगतज्जाने जर असा सल्ला दिला असेल तर तो योग्य आहे. बायोप्सी करून घेणं हेच योग्य ठरेल.

माझ्या मित्राला दात काढल्यानंतर कर्करोग झाला. डॉक्टरांच्या निष्काळजीपणामुळे असं झालं असेल का?

नाही. दाताच्या उपचारामुळे कर्करोग होऊ शकत नाही. दात हलणे हे हिरड्यांच्या कर्करोगाचं मुख्य लक्षण आहे. दात काढल्यानंतर जेव्हा जर पोकळी भरून आली नाही आणि काही गाठ किंवा वाढ दिसली तरच लक्षात येऊ शकतं की कर्करोगामुळेच दात हलत होतं. कर्करोगाचं निदान चुकलं असेल पण उपचारात निष्काळजीपणा नाही. असं निदान अनेक दंतरोगतज्जांकडून चुकू शकतं.

साभार :

डॉ. सुवास दारवेकर (संगीता दारवेकर चॅरिटेबल ट्रस्ट)

अधिक माहितीसाठीसंपर्क oralcancerawareness@gmail.com

अभिजित भालेराव, समाजकार्य विभाग, वालचंद महाविद्यालय, सोलापूर

'आम्ही पुरुषत्वाच्या संकल्पना बदलत आहोत. आम्ही गेली दीड वर्षे पुरुषप्रधान संस्कृतीत नव्याने बदल आणत आहोत.' आपलं घर नळदुर्ग, इथे नुकत्याच पार पडलेल्या युवक मेळाव्यात सहभागी झालेल्या १६० मुलांच्या आचारा-विचारातून सतत हे समोर येत होतं. समानतेच्या दिशेने पुरुषांसोबत काम या प्रकल्पात सहभागी असणाऱ्या गावातल्या युवकांचा हा दोन दिवसांचा मेळावा ३१ मे व १ जून रोजी पार पडला.

'पुरुषीपणा सोडू या, माणूस म्हणून वाढू या' असा संदेश देणाऱ्या टोप्या आणि गजरे देऊन मेळाव्याला सुरुवात झाली. कार्यक्रमाच्या हॉलच्या भिंती समानता, स्त्रियांवरील हिंसा, चारही संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील फोटो, काही विनोद आणि कात्रणांनी सजल्या होत्या. कार्यक्रमाचं उद्घाटन एकदम हटके पद्धतीनं झालं. प्रत्येक संस्थेच्या गटाने आपणाजवळ असणाऱ्या साधनांचा वापर करुन स्त्रीची

प्रतिकृती तयार करायची असं ठरलं. आणि पाहता पाहता हॉलमध्ये असणाऱ्या वस्तूंमधून चार स्त्रिया तयार झाल्या. अस्तित्व गटाने तर एका युवकालाच साडी घालून स्त्री बनवलं. या चारही प्रतिकृती तयार झाल्या आणि कार्यक्रमाचं उद्घाटन पार पडलं.

नंतर प्रत्येक गावाच्या/वस्तीच्या गटाने स्टेजवर येऊन आपला परिचय करुन दिला. हे करताना त्यांनी बसवलेलं गाणं, नाटक, पथनाट्य सादर करुन त्यांनी कार्यक्रमात रंगत आणली. सोलापूरच्या चारही वस्त्यांमधील मुलांनी एकत्रपणे येऊन तेलुगु आणि मराठीमध्ये पुरुषांचा वचननामा सादर करत आपली ओळख करुन दिली.

दुपारच्या सत्रात युवकांचे चार गट करण्यात आले. प्रत्येक गटात चारही संस्थांचे युवक होते. युवक, मित्र, भाऊ अशा भूमिकांमध्ये आपण कसे वागतो, काय निर्णय घेतो यावर चारही गटांमध्ये मोकळी चर्चा घडवून आणण्यात आली.

नंतरचं सत्र म्हणजे एकदम धमाल. श्रीकांतने घेतलेल्या नेहमीच्या स्पर्धापेक्षा अगदी वेगळ्या अशा रिले स्पर्धासाठी प्रत्येक गावाचे गट करण्यात आले. गटांना स्त्रिया जी कामे रोज करतात तीच कामं एका

मिनिटात करायची होती. मग ते कपड्यांच्या घड्या घालणं असो किंवा कंबरेवर बाळाला घेऊन पाणी भरणं असो. स्पर्धा अगदी जोशात पार पडल्या. आणि त्या निमित्ताने स्त्रियांची रोजच होणारी कसरत मुलांच्या लक्षात आली. पाणी भरताना अनेकांनी हातात बाळ म्हणून दिलेले लोड बिनधास्त फेकून दिले, कांद्याची सालं तशीच राहिली, कपड्यांचे घड्यांऐवजी बोळे झाले...पण एकूण मजा आली. रात्रीच्या वेळी युवकांच्या गाण्याच्या मैफिली रंगल्या. काहींनी ताशाच्या तालावर ताल धरला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी खजिना शोधता शोधता सगळ्यांनी नळदुर्ग किऴा पालथा घातला. परतीच्या वाटेवर गावातून

घोषणा देत रॅली काढली. 'पुरुषीपणा सोडू या माणूस म्हणून वाढू या', 'भेदभाव नको समानता हवी', 'पुरुष नारी - समान सारी' घोषणांनी येणाऱ्या जाणाऱ्यांची पावलं थबकली...चर्चा सुरु झाली.

नंतरच्या सत्राची सुरुवात एका छोट्या नाटकाने झाली. राजू आणि श्रीकांतने बसवलेल्या या नाटकल्यात पुरुषांवर असलेले आर्थिक ताण, घरच्या जबाबदाऱ्या हा विषय मांडण्यात आला. नाटक पाहून झाल्यावर प्रत्येक संस्थेचे गट एकत्र बसले आणि त्यांनी युवक आणि पुरुषांना येणारे ताण कोणकोणते, ते कसे व्यक्त होतात, त्याचे परिणाम काय होताना दिसतात यावर सखोल चर्चा केली. या चर्चेनंतर वैयक्तिक पातळीवर आणि गाव/वस्तीत याबद्दल काय करता येईल याचं नियोजन गटांनी केलं. अनेक युवकांनी मनातल्या शंका, चिंता या सत्रात बोलून दाखवल्या.

इंद्रधनु : समलैंगिकतेचे विविध रंग

माहितीच्या जगात

लैंगिकतेबद्दल फारसं खुलेपणानं बोलण्याची पद्धत आपल्याकडे नाही. त्यामुळे चोरुन-लपून वाचलेली मिळतील ती पुस्तकं व अलिकडच्या काळातील इंटरनेट यातून मिळालेल्या अर्धवट माहितीमुळे मुलांप्रमाणेच मोठ्या माणसांमध्येही या विषयाबाबत प्रचंड गैरसमज व अंधश्रद्धा आढळून येतात. लैंगिकतेबद्दलचं इतकं अज्ञान असताना समलैंगिकतेबद्दल तर बोलायलाच नको. या संदर्भात एक कुतुहल-उत्सुकता तर असतेच पण प्रश्नही खूप आहेत.

लैंगिक कल म्हणजे नेमकं काय?, समलैंगिकता नैसर्गिक की अनैसर्गिक?, समलैंगिकतेबद्दल वैद्यकीय दृष्टीकोन काय आहे? समलिंगी समागम करणं गुन्हा आहे का?, गे लेस्बियन, होमोफोबिया, एमएसएम म्हणजे काय? अशा अनेक शंका आणि मनातले गोंधळ दूर करणारं व शास्त्रशुद्ध माहिती देणारं पुस्तक नुकतंच प्रकाशित झालं आहे. बिंदुमाधव खिरे यांनी त्यांच्या अनुभवातून आणि अभ्यासातून हे पुस्तक साकारलं आहे. याआधी पार्टनर, एचआयव्ही/एड्स, लैंगिक शिक्षण व लैंगिकता हेल्पलाईन मार्गदर्शिका ही दोन पुस्तके त्यांनी लिहिली आहेत.

इंद्रधनु पुस्तकात मुख्य दोन भाग आहेत. पहिल्या भागात समलैंगिकतेबद्दलचे विविध दृष्टीकोन मांडले आहेत.

यात ऐतिहासिक, धार्मिक, कायद्याचा, वैद्यकीय आणि प्रसारमाध्यमांचा दृष्टीकोन मांडला आहे. दुसऱ्या भागात समलिंगी जीवनशैलीबद्दल विचार मांडले आहेत. वयात येताना होणारे बदल, समलिंगी व्यक्तींना भेडसावणाऱ्या सामाजिक समस्या, समाजाचा समलैंगिकतेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, लैंगिक आरोग्य या विषयांचा यात मागोवा घेण्यात आला आहे. पुस्तकाच्या शेवटी समलिंगी समाजाबरोबर काम करणाऱ्या संस्था, वाचनसाहित्याची यादी देण्यात आली आहे. पुस्तकामध्ये समलैंगिकतेबद्दल नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या इंग्रजी शब्द आणि संज्ञांचे अर्थ दिले आहेत. त्यामुळे सामान्य वाचकाला विषय समजून घेण्यास नक्कीच मदत होईल.

इंद्रधनु : समलैंगिकतेचे विविध रंग

लेखक : बिंदुमाधव खिरे

प्रकाशक/मुद्रक : समपथिक ट्रस्ट,

१००४, बुधवार पेठ, ९ रामेश्वर मार्केट,

पुणे ४११००२

फोन : ९८९०७४४६७७,

ईमेल : samapathik@hotmail.com

आलोचनाची नवी संसाधनं

लिंगभाव आणि पंचायत राज प्रशिक्षण साहित्य संच

पंचायत राज व्यवस्थेमुळे राजकारणात उतरणाऱ्या स्त्री पुरुष जनतेला पंचायत राज कायदा आणि स्त्री पुरुष समानता, मानवी आणि स्त्री हक्क याचा समावेश असणाऱ्या एका प्रशिक्षण साहित्याची गरज आहे. गेल्या १०-१२ वर्षांच्या पंचायत राज प्रशिक्षणाच्या अनुभवावर हा संच आधारित आहे.

या संचामध्ये लिंगभाव, पंचायत राज, मानवी आणि स्त्री हक्क, सत्ता आणि सबलीकरण, हिंसा आणि माहितीचा अधिकार अशा सहा पुस्तिका आहेत. प्रत्येक पुस्तिकेमध्ये संबंधित विषयावर प्रशिक्षण घेण्यासाठी आवश्यक सत्रं आणि सूचना देण्यात आल्या आहेत. स्त्री पुरुष समानता, पंचायत राज, स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग, स्त्रियांचे सबलीकरण अशा विषयावर प्रशिक्षण घेणाऱ्या सर्वांनाच या संचाचा उपयोग होऊ शकेल.

लिंगभाव व पंचायत राज प्रशिक्षण साहित्य संच

किंमत रु. ५००/-

आलोचना - द्वारा श्रीमती यार्दी, फ्लॅट २, पंचाद्री सोसायटी ५, अशोक पथ, विधी महाविद्यालय, एरंडवणे, पुणे ४११००४

फोन : ०२० २५४४४९२२, ईमेल : alochanapune@gmail.com

तथापिचा जिव्हाळा/अंक १७, जुलै - सप्टेंबर २००८

बिकट वाट चालताना... (व्हीसीडी, २१ मिनिटे)

आरक्षणामुळे पंचायतीत स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर दिसायल्या लागल्या. पण त्यांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत. पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे त्यांना अविश्वास ठराव, हिंसा, राजकारणातील प्रस्थापितांचे डावपेच अशा अनेक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागत आहे. अशा प्रश्नांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न या फिल्ममधून केला आहे.

किंमत : रु. १५०/- (इंग्रजीत उपलब्ध)

बदलत आहे जग हे सारे (व्हीसीडी, ३३ मिनिटे)

स्वतःमध्ये, स्वतःच्या गावामध्ये, समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी झगडणाऱ्या तीन दलित, आदिवासी स्त्रियांच्या संघर्षाची कथा या व्हीसीडी फिल्ममध्ये मांडली आहे.

किंमत : मराठी (रु. १५०) (हिंदी व इंग्रजीत उपलब्ध)

माहितीचा अधिकार - १२ पोस्टरचा संच (बहुरंगी, हास्यचित्रे वापरून माहितीच्या अधिकाराची सोप्या भोषेत माहिती देणारा संच)

किंमत : रु. ३५०/-

आम्ही 'बिघडलो' युवक मेळावा, नळदुर्ग... पान १० वरून

जेवणानंतरच्या सत्रामध्ये मुलाखतीचा एक रंगतदार कार्यक्रम झाला. ज्यांनी आपल्या स्वतःच्या आयुष्यात समानता आणण्याचा काही प्रयत्न केला आहे आणि या सगळ्या बदलाच्या प्रक्रियेमध्ये जे स्वतः गेले आहेत अशा कार्यकर्त्यांना त्यांच्या आयुष्याबद्दल सुनीताताई आणि बळीरामने बोलतं केलं आणि मुलांच्या प्रश्नांची सरबत्ती सुरु झाल्यावर तर विचारूच नका. प्रेम, प्रेमविवाह, जोडीदाराबद्दलच्या अगदी जिद्दाळ्याच्या प्रश्नांना युवकांनी या सत्रात वाट करून दिली.

मुलाखतीच्या सत्रानंतर समारोपाचं सत्र सुरु झालं, प्रथम मुलांनी काही नृत्यं सादर केली. स्पर्धामधील चारही गटांना पुस्तकं भेट देण्यात आली. 'समानता असेल ज्याच्या घरी - सुख नांदेल त्याच्या दारी' या घोषणेला सर्वोत्कृष्ट घोषणेचं बक्षिस देण्यात आलं. नंतर प्रत्येक गाव/वस्तीतील एकेकाने येऊन आपलं मनोगत व्यक्त केलं. संस्थेच्या प्रतिनिधींनी आपले विचार मांडले. आभार प्रदर्शनानंतर श्रीराम पोतदार यांनी 'आपलं घर'चं गीत सादर केलं. कार्यक्रमाचा शेवट राजू इनामदार यांच्या गीताने झाला. 'आम्ही प्रकाशबीजे रुजवित चाललो, वाटा नव्या युगाच्या रुळवित चाललो' या गीतातले विचार सोबत घेऊनच मेळाव्याचा शेवट झाला. गटांचे फोटो झाले. काहींनी फुगड्या घातल्या. एकमेकांच्या फोनवर नव्या मित्रांचे नंबर सेव्ह झाले. मेळावा संपला खरा पण खरं तर पुढच्या कामाची नव्या जोमाने सुरुवातच होणार याची खात्री आहे. ■

परित्यक्तांचा अभ्यास... पान ७ वरून

प्रतिकाराची एक वेगळी संस्कृती/भूमिका विकसित व्हायला हवी. परित्यक्ता स्त्रियांकडे 'बिकट परिस्थितीचा सामना करून सन्मानाने आणि हक्काने जगणाऱ्या स्त्रिया' म्हणून पहायला हवे.

परित्यक्ता स्त्रियांच्या हक्कासाठी मार्गण्या समोर ठेवत असताना दोन पातळ्यांवर विचार करावा लागेल. एक तर त्यांची सामाजिक आर्थिक स्थिती सुधरण्यासाठी स्वतंत्र रेशनकार्ड, शासकीय योजनांचा लाभ, कर्जाची उपलब्धता, रोजगार हमीसारख्या योजनांचा लाभ यासारख्या उपाययोजना कराव्या लागतील. परंतु त्याचबरोबर मालमत्तेवरील समान हक्क, स्त्री पुरुषांना समान वेतन, स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढवणे आणि कौटुंबिक कायद्यातील अन्यायकारक असणाऱ्या बाबींचा पुनर्विचार यासारखी दीर्घकालीन उद्दिष्टे समोर ठेवायला हवीत. त्यामुळे स्त्रियांना पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला आणि स्त्री पुरुष संबंध नियंत्रित करणाऱ्या सामाजिक सांस्कृतिक नियमांचा विरोध करण्यासाठी अधिक संधी उपलब्ध होईल.

चळवळीच्या दृष्टीने संघटन करत असताना स्त्रियांमध्ये जात-धर्म-वर्ग यामुळे असणारी विविधता लक्षात घ्यायला हवी, त्याचबरोबर हा स्त्रियांच्या एका गटाचा प्रश्न नसून पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचा परिणाम आहे आणि प्रत्येक स्त्रीला त्याला सामोरे जावे लागण्याची शक्यता आहे हे लक्षात घ्यावे लागेल. त्यामुळेच परित्यक्ता स्त्रियांच्या अस्तित्वाची लढाई एकंदरीत स्त्री जातीच्या लढाईपासून वेगळी करता येत नाही. त्या दृष्टीने समाजपरिवर्तन करायचे असेल तर वर नमूद केलेली दीर्घकालीन उद्दिष्टे समोर ठेऊन कृती करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ : परित्यक्ता स्त्रियांचे आर्थिक व सामाजिक जीवन

लेखन : विद्युत भागवत, शर्मिला रेगे, अनघा तांबे, स्वाती देहाडराय (क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र), व सीमा कुलकर्णी, स्नेहा भट (सोपेकॉम) ■

PRINTED MATTER

प्रकाशक

तथापि ट्रस्ट

४२५ डी पी- ७७, टिमवि कॉलनी,

मुकुंद नगर, पुणे ४११०३७

दूरध्वनी : ०२० - २४२६०२६४; २४२६७९०८

Email: tathapi@tathapi.org

Website: www.tathapi.org

बुक पोस्ट

प्रति

अंकातील प्रत्येक मताशी तथापि संस्था सहमत असेलच असे नाही. अंकाचा व संस्थेचा उल्लेख करून कोणालाही या अंकातील माहितीचा वापर करता येईल.

जिव्हाळा देणगी वर्गणी: वार्षिक - रु. ३५, तीन वर्षासाठी - रु. १००

खाजगी वितरणासाठी